

University of Groningen

Citizens, elites and benefactors

Zuiderhoek, A.J.

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2006

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Zuiderhoek, A. J. (2006). *Citizens, elites and benefactors: The politics of public generosity in Roman Asia Minor*. [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen]. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

SAMENVATTING

Het Romeinse Rijk was een van de meest sociaal ongelijke samenlevingen uit de menselijke geschiedenis. Tegelijkertijd waren de leden van de elites van het Rijk bijzonder actief als publieke weldoeners. Deze publieke generositeit kennen we tegenwoordig als het *euergetisme* (naar het Oudgriekse *euergetes*, weldoener): een uitwisseling van publieke giften door leden van de elite (ter financiering van tempels, theaters, badhuizen, gymnasia, of feesten, spelen en publieke uitdelingen) aan de stad, de burgerij, of groepen daarbinnen in ruil voor eretekenen, vaak standbeelden en ere-inscripties. Naast de Romeinse keizer en leden van de rijkselite (senatoren en ridders) waren vooral leden van de provinciale stedelijke elites actief als weldoeners. In deze studie concentreer ik me op de publieke generositeit van de stedelijke elites in Romeins Klein-Azië (het huidige Turkije) gedurende de 1^e, 2^e en vroege 3^e eeuw n.C. De vraag die ik probeer te beantwoorden is wat nu precies de rol en functie van het euergetisme waren in de stedelijke maatschappij. Daarnaast probeer ik te achterhalen waarom de ongekennde bloeiperiode van de publieke vrijgevigheid in het Romeinse Rijk nu juist plaatsvond in deze periode. Het bronnenmateriaal waarop deze studie is gebaseerd bestaat voor het grootste deel uit de stenen (soms bronzen) ere-inscripties die werden opgericht voor vrijgevege leden van de lokale elite, waarvan er talloze bewaard zijn gebleven uit de Romeinse Keizertijd.

Bestaande theorieën betreffende het euergetisme benadrukken vaak de economische rol van de publieke giften als financieringsbron voor stedelijke infrastructuur en publieke voorzieningen. Daarnaast hebben historici het fenomeen wel geïnterpreteerd als voorloper van de latere Christelijke armenzorg en de moderne verzorgingsstaat. Andere geleerden hebben gewezen op de bevrediging van een universeel menselijke impuls tot vrijgevigheid en op de publieke gift als uitdrukking van de sociale distantie tussen elite en niet-elite. In deze studie probeer ik echter te laten zien dat euergetisme vooral een politiek proces was, een uitwisseling van giften voor eretekenen tussen elite en gewone burgers die diende ter handhaving van de sociale stabiliteit door middel van politieke legitimatie van de sociale orde.

Hoofdstuk 1 concentreert zich op een weerlegging van de invloedrijkste van de bovengenoemde theorieën betreffende het euergetisme: het zogenaamde economische model. Volgens dit verklaringsmodel verkeerden de steden van het Romeinse Rijk vrijwel permanent in financiële nood. De structurele tekorten van de steden werden veroorzaakt door de Romeinse centrale belastingheffing. Door de veronderstelde hoge belastingdruk bleven er voor stedelijke overheden maar weinig inkomsten over om publieke voorzieningen uit te financieren. Weldoeners uit de lokale elites betaalden de noodzakelijke openbare voorzieningen uit hun eigen private middelen, en droegen zo als het ware de steden op hun schouders. Nadere analyse leert echter dat het euergetisme in economische zin weinig te betekenen had, en dat steden wel degelijk is staat waren een groot deel van hun publieke voorzieningen te betalen uit publieke inkomsten. Een schatting van de totale jaarlijkse elite-uitgaven aan euergetisme in een modale Romeinse provinciestad, gebaseerd op een selectie van de duurste ons bekende giften, laat zien dat het bij deze uitgaven ging om niet meer dan een paar procent van het totale geaggregeerde jaarinkomen van de elite. Dat is op zichzelf geen onbetekenende som. Het is echter wel te weinig om de conclusie te rechtvaardigen dat het euergetisme *de* dominante factor was in de stedelijke economieën van het Romeinse oosten. Daarenboven laat een analyse van de giften zelf, in de belangrijkste en duurste 'sector' van het euergetisme, namelijk de bijdragen aan publieke gebouwen, zien dat het merendeel bestond uit partiële schenkingen. Het ging hierbij vaak om opsmuk, restauratie, of een gift van architectonische elementen (bijvoorbeeld een aantal zuilen voor een tempel). Vormen van duale financiering, waarbij de stedelijke overheid het grootste deel van de kosten op zich nam, en private weldoeners de rest, kwamen vermoedelijk veel voor. Er was in de meeste steden hoogstwaarschijnlijk slechts een zeer klein aantal elitefamilies dat over voldoende middelen beschikte om zich met enige regelmaat zeer grote schenkingen, zoals complete publieke gebouwen, te kunnen veroorloven. Het is, gezien de aard van de meeste giften en de structuren van de antieke stedelijke economie, ook zeer onwaarschijnlijk dat het euergetisme een noemenswaardige

bijdrage leverde aan een verhoging van de levensstandaard van de massa van de stadsbevolking, of een stimulans vormde voor economische groei. Verder blijkt dat steden vooral uit tol- en marktheffingen, alsook uit een hele reeks andere bronnen, ruime inkomsten konden verkrijgen. Een simpele kwantitatieve reconstructie van publieke inkomsten en uitgaven in een modale provinciestad laat zien dat zelfs in het (theoretische) geval van totale *afwezigheid* van euergetisme en liturgieën steden zeker in staat waren hun normale publieke voorzieningen te financieren. De conclusie is dat de economische relevantie van het euergetisme gering was. Een verklaring voor de grote populariteit van de publieke generositeit moet dus ergens anders worden gezocht.

Hoofdstuk 2 is een case study van een specifieke vorm van euergetisme, de fundatie. Doel van dit hoofdstuk is om aan de hand van fundaties de connecties tussen de publieke generositeit van de elite en de economische en maatschappelijke kenmerken van de Romeinse stad eens nader te onderzoeken. Fundaties bestonden gewoonlijk uit een, vaak testamentair nagelaten, gift van kapitaal, bijvoorbeeld land of onroerend goed, maar meestal baar geld. De jaarlijkse inkomsten uit dit kapitaal (pacht, rente) werden gebruikt ter financiering van een bepaalde gift aan de stad, vaak een (meer)jaarlijks terugkerend evenement zoals een religieus festival, spelen, of publieke uitdelingen. Een selectie van in inscripties genoemde kapitaalsommen voor fundaties maakt het mogelijk om de sterke sociale stratificatie in de stedelijke maatschappij die het gevolg was van het voortdurende proces van oligarchisering in de steden van de Keizertijd kwantitatief enigszins in beeld te brengen. Verreweg de meeste kapitaalsommen vormen een veelvoud van het jaarlijkse inkomen uit een vermogen van 100.000 sestertiën, het wettelijk vereiste minimumvermogen voor een lid van de stadsraad. Dit duidt erop dat de meeste fundatiedonoren tot de kleine groep van allerrijkste elitefamilies behoorden. De sterke concentratie van rijkdom aan de top van de sociale hiërarchie wordt nog duidelijker als we de groep van fundatiedonoren op zich onder de loep nemen. Slechts een klein percentage van alle donoren was verantwoordelijk voor het grootste deel van de som van alle kapitalen. Ook blijkt dat de aldus gereconstrueerde financiële hiërarchie correspondeert met de sociaal-politieke. De donoren van de grootste kapitaalsommen vervulden eveneens de belangrijkste lokale en provinciale ambten. Ook waren zij zonder uitzondering zeer actief als weldoeners.

Waarom waren fundaties een zo populaire vorm van euergetisme? Deze populariteit, evenals die van het euergetisme in het algemeen, had voor een deel te maken met de hoge maar vooral ook zeer onvoorspelbare mortaliteit in de Romeinse wereld. De sociale en genetische continuïteit binnen de elites was gering. Oligarchische elites zijn echter zeer gebaat bij dergelijke continuïteit. Deze versterkt de interne cohesie en de uitstraling van exclusiviteit van de elite, en werkt sterk legitimerend. De populariteit van het euergetisme in de tweede eeuw n.C. kan ten dele worden verklaard uit het feit dat een in toenemende mate oligarchische elite bij gebrek aan daadwerkelijke volledige sociale continuïteit zocht naar vormen van symbolische en culturele continuïteit. Het euergetisme 'leverde' dergelijke symbolen in overvloed: ere-inscripties en standbeelden voor de weldoeners, geschonken gebouwen die de familienaam tot in eeuwigheid zouden blijven dragen, enzovoort. In dit licht bezien is de populariteit van de fundatie als vorm van euergetisme goed te verklaren. De fundatie, immers, stelde leden van de elite in staat om zich zelfs na hun dood nog als weldoener te manifesteren en verbond 'voor eeuwig' de familienaam met de prestigieuze en voor de elite onmisbare kwalificatie van weldoener.

Een andere reden voor de populariteit van de fundatie moet wellicht gezocht worden in de structuren van de stedelijke economie. Fundaties waren gebaseerd op een kapitaal. Uit het (meer)jaarlijkse rendement hiervan werd een gift aan de gemeenschap betaald. Het kapitaal kon bestaan uit land of stedelijk onroerend goed. Veel, en misschien zelfs de meeste, fundaties waren echter gebaseerd op een som geld. In de meeste gevallen schonk de donor de som aan de stad, en werd het geld vervolgens in kleinere porties rentedragend uitgeleend. Een verklaring voor de populariteit van op baar geld gebaseerde fundaties is dat ze, juist vanwege de hogere risico's, ook een hoger rendement voortbrachten. Een proliferatie van op rentedragende geldleningen gebaseerde fundaties veronderstelt echter ook een bestendige vraag naar (micro)krediet in de stedelijke economie. Wie

waren de leners? Een voor de hand liggende groep is die van de kleine handelaars en ambachtslieden, de professionele middengroepen van de antieke stad. Hoewel dergelijke individuen gewoonlijk een lage status hadden en op kleinschalige wijze opereerden, hadden ze wel degelijk investeringskapitaal nodig. Het befaamde consumptie-model van de antieke stad is nogal onduidelijk over de oorsprong van dergelijk kapitaal. Fundatiefondsen lijken zeker een voor de hand liggende bron.

Hoofdstuk 3 is de eerste van twee hoofdstukken over het in essentie voornamelijk politieke karakter van het euergetisme. De these is dat de eretekenen en –rituelen die de weldoeners ontvingen in ruil voor hun giften bijdroegen aan de politieke legitimatie van de heerschappij van de oligarchische elites van rijke burgers waaruit de weldoeners zelf voortkwamen. Om deze theorie te onderbouwen analyseer ik het erediscours in de inscripties en de informatie over publieke ererituelen voor weldoeners aan de hand van een model van politieke legitimatie ontleend aan de politicoloog David Beetham. Volgens Beetham is machtsuitoefening legitiem als deze a) voldoet aan bestaande regels (*rules of power*), b) dergelijke regels hun rechtvaardiging vinden in diepgewortelde ideologische overtuigingen van zowel heersers als onderdanen, en c) als er duidelijke aanwijzingen zijn dat de onderdanen zich vrijwillig akkoord verklaren met de gegeven machtsrelatie. Regels voor oligarchische machtsverhoudingen bestonden er zeker in de steden van het oosten. De Romeinse overheid had de tendens tot oligarchisering, die al in de Hellenistische periode was begonnen, door middel van verscheidene provinciewetten een duidelijke constitutionele basis gegeven. Deze oligarchische *rules of power* hadden echter wel degelijk een basis in diepgewortelde morele en ideologische overtuigingen van elite en niet-elite in de Griekse steden, en het was vooral het euergetisme dat daar in de vorm van ere-inscripties en publieke ererituelen uiting aan gaf. In de Griekse ere-inscripties voor weldoeners uit de Keizertijd wordt telkens weer en zeer overvloedig de nadruk gelegd op een reeks van morele deugden die weldoeners in bijzondere mate bezaten. Blijk van bezit van dergelijke deugden hadden zij publiekelijk gegeven door hun dienstbaarheid aan de stad (vervulling van ambten en liturgieën) en vooral door hun geschenken aan hun medeburgers. En bezit van deze deugden vormde een belangrijke rechtvaardiging voor het grote prestige en de vooraanstaande positie van genereuze leden van de elite. Dit nu was een gedachte met een zeer lange geschiedenis in de Griekse politieke cultuur. Individuele materiële rijkdom was goed zolang ze (gedeeltelijk) ten dienste stond van het collectief van burgers in de polis. Bezit van deugden was de enige gerechtvaardigde basis voor politieke macht, maar dergelijke deugdzaamheid moest blijken uit belangeloze bijdragen aan het welzijn van de polis. De consequentie van deze gedachte was dat alleen de rijkere burger publiekelijk kon getuigen van zijn moreel hoogstaande karakter, door ‘wel te doen’, in welke vorm dan ook, aan de polis (hier ligt de oorsprong van het euergetisme). In de Keizertijd, toen de oligarchisering van het sociale en politieke leven in de poleis een hoogtepunt bereikte, ontwikkelde dit aspect van het Griekse politieke denken zich tot het dominante thema van het honoraire discours in de inscripties voor weldoeners. In de ideologische noties en in het discours betreffende de uitwisseling van giften voor eretekenen tussen leden van de oligarchische elite en de demos vinden we dus duidelijk de waarden en overtuigingen terug die een rechtvaardiging vormden voor het oligarchische politieke systeem. Hetzelfde discours en dezelfde noties die we vinden in de ere-inscripties werden echter ook gebruikt door de gewone burgers in de publieke ere-rituelen en dankbetuigingen voor leden van de elite die zich als weldoeners manifesteerden. Dit impliceert dat, tot op zekere hoogte, de ideologische aannames achter het erediscours uit de inscripties gedeeld werden door het niet tot de elite behorende deel van de burgerij. Zo bezien kunnen dergelijke publieke manifestaties geïnterpreteerd worden als betuigingen van instemming, door de demos, met de bestaande machtsverhoudingen. Hiermee zijn de drie voorwaarden van Beethams model vervuld. De conclusie is dan ook dat het euergetisme een daadwerkelijke bijdrage leverde aan de politieke legitimering van de oligarchische machtsverhoudingen in de steden van het Romeinse oosten.

Waarom was een legitimerend proces met de intensiteit van euergetisme echter nog steeds nodig? Werden de oligarchische verhoudingen niet reeds lang als vanzelfsprekend beschouwd door de meerderheid van de stedelijke bevolking? Vervolgens, waarom droeg die legitimatie vooral het

karakter van het legitimeren van de verheven sociale en politieke positie van *individuele* leden van de elite? Natuurlijk dient elk politiek systeem te streven naar legitimiteit ten bate van stabiliteit op de langere termijn. Ook is het zo dat de individuele weldoener geëerd werd omdat hij degene was die de weldaad had verricht. Er speelt echter nog een factor mee, namelijk het samenspel van een demografische régime gekenmerkt door hoge en zeer onvoorspelbare mortaliteit en een tendens tot steeds verder gaande maatschappelijke oligarchisering. Het grote personele verloop binnen de elite bracht het risico met zich mee van ondermijning van de bestaande economische, sociale en politieke orde. Dit risico werd ondervangen door een sterke anticiperende socialisatie van nieuwe rekruten, die vermoedelijk zeer de neiging hadden zich als weldoener te manifesteren, immers elitegedrag bij uitstek, en door een voortdurende ideologische bevestiging van de bestaande orde, waar de publieke rituelen van het euergetisme zich uitstekend voor leenden. De nieuwe leden van de elite hadden vooral ook zoveel reden om zichzelf te presenteren als 'echte' leden van de upperclass, omdat ze middels het euergetisme en met name de zelfrepresentatie via ere-inscripties, standbeelden en eremonumenten als het ware konden 'bewijzen' dat de deugden van generositeit en publieke toewijding (kenmerken immers van de 'ware' elite) ook hen in het bloed zaten. Het cumulatieve effect van al deze individuele pogingen tot legitimering van eliteposities, en de publieke dankbetuigingen en huldigingen van weldoeners door de demos, was de politieke legitimering van het oligarchische systeem als geheel. Deze legitimatie werd nog eens versterkt door de voortdurende pogingen van de stedelijke elite om zichzelf te presenteren als een onveranderlijke, sociaal homogene, erfelijke heersende klasse, met name door in inscripties te refereren aan de ambten en weldaden van voorouders. Veelal zijn deze referenties bijzonder vaag, wat niet verwonderlijk is want gezien het grote, door de demografische situatie veroorzaakte verloop in de elites zullen dergelijke claims in de meeste gevallen onwaar zijn geweest. Men legde juist zoveel nadruk op continuïteit omdat deze in werkelijkheid meestal ontbrak. Tenslotte moet er nog gewezen worden op de bredere sociaal-economische context waarbinnen het euergetisme kon bijdragen tot de politieke legitimatie van de oligarchisering in de steden. De acceptatie door gewone burgers van de elite's claim van morele superioriteit werd vergemakkelijkt door de afwezigheid van directe economische exploitatie van de gewone stadsburgers door de elite. Het juk van de exploitatie werd vooral gedragen door de plattelandsbevolking, de pachtboeren en slaven die de landerijen van de elite bewerkten. De gewone stadsburgers daarentegen ontmoetten de leden van de elite vooral als magistraten, als consumenten van de goederen en diensten die gewone burgers produceerden, en, vooral, als weldoeners. Dit feit vergemakkelijkte de demos' acceptatie van de oligarchische heerschappij van een kleine groep rijke medeburgers. Tenminste, zolang de economische, sociale en politieke afstand tussen elite en gewone burgers niet dusdanig toenam dat deze een gevaar begon te vormen voor de sociale stabiliteit van de polissamenleving, hetgeen dreigde te gebeuren in de tweede eeuw n.C.

Hoofdstuk 4 behandelt de chronologie van de ongekeerde bloei van het euergetisme in Klein-Azië gedurende de Keizertijd, en de achterliggende sociale en politieke oorzaken van deze bloei. Uit analyse van een sample van meer dan 500 epigrafisch geattesteerde elitegiftten uit heel Klein-Azië, daterend van begin eerste eeuw tot eind vierde eeuw n.C. blijkt dat het euergetisme zijn grootste bloeiperiode beleefde rond het midden van de tweede eeuw n.C. Na een dip in late tweede eeuw en een herleving in de vroege derde volgt een duidelijke neergang vanaf ca. 220 n.C. Deze neergang was vermoedelijk gedeeltelijk het gevolg van de toenemende, rijksbrede bestuurlijke centralisering in de derde eeuw, een reactie op de crisis (of crises) die het Rijk vanaf de late tweede eeuw doormaakte. Dergelijke centralisering maakte het handhaven van sociaal-politieke stabiliteit op het lokale niveau, de politieke rationale van het euergetisme, minder opportuun, en het euergetisme verloor daarmee veel van zijn functie. De oorzaken voor de tweede-eeuwse bloei moeten worden gezocht in de sterk en snel toenemende rijkdom van de stedelijke elite, welke, ondanks het feit dat de levensstandaard van delen van de niet tot de elite behorende burgerij vermoedelijk ook iets verbeterde, een economische kloof zonder precedent schiep tussen rijke en armere burgers, en in de zeer sterk toenemende sociale en politieke oligarchisering, in deze mate eveneens zonder precedent. Deze ontwikkelingen leidden

tot sociale conflicten tussen elite- en gewone burgers in diverse steden, en zorgde voor onderhuidse spanningen in de meeste. Het euergetisme bood een politiek-ideologisch antwoord op deze spanningen. Het verschafte de politieke elites de mogelijkheid om publiekelijk te benadrukken dat de burgerschapsstatus van de armere leden van de polisgemeenschap nog steeds sociale en politieke relevantie bezat. Door hun armere medeburgers middels giften juist toegang te verschaffen tot die voorzieningen zonder welke een daadwerkelijk beschaafd Grieks-Romeins burgerbestaan feitelijk onmogelijk was lieten leden van de elite zien dat burgerschapsstatus nog steeds zekere voorrechten impliceerde, ongeacht het welvaartsniveau van de burgers in kwestie. Het gaat dan om bijdragen van de elite aan een bepaalde standaardset van publieke gebouwen (tempels, baden/gymnasia, stoas, theaters enzovoort), om religieuze feesten, wedstrijden en spelen, en publieke uitdelingen van olijfolie, geld of graan.

Tegelijkertijd, en in reactie op de toenemende sociale en politieke oligarchisering in de steden, droeg het euergetisme ook bij tot het propageren van een nieuw ideaal van de polissamenleving. Dit was een ideaal waarin de burgerij als groep nog steeds centraal stond, maar waarin de interne structuur van de groep van burgers niet meer was gebaseerd op de notie van politieke gelijkheid (*isonomia*), maar op het ideaal van een hiërarchie van statusgroepen (*ordines* naar Romeins model), met aan de top de raadselite. Analyse van festivals, maar vooral van de publieke uitdelingen door eliteweldoeners laat duidelijk zien dat deze laatsten de stedelijke maatschappij ervoeren als geordend op hiërarchische wijze, of tenminste dat zij het hiërarchische model wilden presenteren als een nastrevenswaardig ideaal. Ook hier heeft vermoedelijk het proces van grote demografische volatiliteit weer een rol gespeeld. De voortdurende herbevestiging van het maatschappelijke ideaal van de polissamenleving als een onveranderlijke, stabiele hiërarchie van sociale ordes diende hoogstwaarschijnlijk ter ideologische bezwering van de grote sociale mobiliteit die er onder de oppervlakte moet hebben bestaan. Tenslotte wijzen subtiele verschillen tussen de structuur van weldoeners' uitdelingen in verschillende steden de weg naar de politieke onderhandelingsprocessen tussen weldoeners, andere leden van de elite, en de niet-elite die een zo belangrijke rol vervulden in het totstandkomen van succesvolle publieke weldaden en het voorkomen van daadwerkelijke sociale onlusten. Een enkele bron toont aan dat dergelijke processen, wanneer ze vastliepen, zelf ook weer aanleiding voor sociale conflicten konden zijn. Echter, gezien de enorme aantallen ere-inscripties die wij over hebben uit het Romeinse oosten in de tweede eeuw n.C. (nog slechts een fractie van het aantal dat er ooit geweest moet zijn), en gezien het feit dat vrijwel elke overgeleverde inscriptie het resultaat was van een succesvolle euergetische transactie, moet het systeem van weldaden en eretekenen redelijk goed gefunctioneerd hebben als bewaker van sociaal-politieke stabiliteit.